

Kamil Wasilkiewicz

Zarys dziejów komandorii joannitów w Łagowie do czasów reformacji

Studia Europaea Gnesnensia 10, 255-280

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kamil Wasilkiewicz
(Zielona Góra)

ZARYS DZIEJÓW KOMANDORII JOANNITÓW W ŁAGOWIE DO CZASÓW REFORMACJI

DOI 10.14746/SEG.2014.10.12

Abstract

The article is devoted to the commandery of the Knights Hospitaller in Łagów, from its establishment in the 1350s to the end of the 1530s. By means of detailed analysis of sources, utilisation of a wide range of research methods and drawing on the achievement of Polish and German researchers, enabled the author to reveal the circumstances surrounding creation of the commandery, present its furnishings and equipment as well as introduce individual commanders and their seat.

Key words

Knights Hospitaller, military order, the Middle Ages, commandery, the Bailiwick of Brandenburg

1. POWSTANIE KOMANDORII I JEJ UPOSAŻENIE

Po pierwsze: nakazuję, by wszyscy bracia w służbie ubogich przestrzegali z pomocą boską trzech obietnic, które Bogu złożyli, a zatem czystości i posłuszeństwa, co oznacza wykonywanie wszelkich poleceń zwierzchności, i życia bez mienia. Bóg albowiem ich rozliczy z tych trzech obietnic w dniu Sądu Ostatecznego¹.

Reguła joannitów

W II połowie XIII w. margrabiowie brandenburscy z dynastii askańskiej rozkazali wybudować gród w Łagowie², który miał strzec wschodniej granicy ziemi lubuskiej. 15 kwietnia 1299 r. w Wolmerstadt przekazali go w lenno Albertowi i Henrykowi von Klepzig — przedstawicielom rycerskiego rodu posiadającego liczne dobra na obszarze Marchii. Otton, Konrad i Henryk *dei gratia Brandenburgenses et de Landesberge Marchiones* nadali im *castrum Lagowe* wraz ze wszystkimi przyległościami i prawami. Jako uposażenie grodu rycerze von Klepzig otrzymali pobliską wieś Małuszów, która poprzednio należała do pana Bussona von Barby (*de Bareboy*)³. Łagów pozostał w rękach tego rodu do początku lat 20. XIV w. Został zajęty z rozkazu nowych władców Brandenburskich, Wittelsbachów, najwcześniej w 1323 r.⁴

9 grudnia 1347 r. w Berlinie Ludwik V zastawił u joannitów Łagów wraz z przyległymi dobrami za 400 brandenburskich grzywien srebra. Według umowy bracia św. Jana mieli wypłacić margrabiemu 100 grzywien gotówką w ciągu pięciu tygodni, a pozostałą kwotę przekazać na spłatę długu, który władca

¹ Reguła zakonu św. Jana Jerozolimskiego, przeł. T.W. Lange, *Christianitas* 41, 2008, s. 110.

² Łagów — wieś położona w województwie lubuskim (powiat świebodziński, gmina Łagów), ok. 45 km na południe od Gorzowa Wielkopolskiego.

³ *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten*, herausgegeben von A.F. Riedel (dalej CDB), 1, 19, Berlin 1860, s. 127 (6).

⁴ *Das Land Sternberg. Brandenburgische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Neumark. Nach Urkunden bearbeitet von W. Freier, Zielenzig 1892, s. 128, 179; H.W. Linke, H. Paschke, Das Sternberger Land im Wandel der Zeiten, Ostbrandenburger Heimatbuch I, Iserlohn 1988, s. 121; M. Przybył, Początki Łagowa w świetle źródeł pisanych, Biblioteka Archeologiczna Środkowego Nadodrza, z. 1: Archeologia Środkowego Nadodrza w ostatniej dekadzie XX wieku. Z badań pogranicza polsko-niemieckiego w aspekcie badań archeologiczno-konserwatorskich, Zielona Góra 2004, s. 76.*

zaciągnął wcześniej u rycerza von Wesenberga. Ludwik zobowiązał się przed mistrzem brandenburskim⁵ Hermanem von Werbergiem do oddania pożyczkowej kwoty w ciągu trzech lat⁶. Nie wywiązał się jednak w terminie i 24 grudnia 1350 r. we Frankfurcie nad Odrą, wraz z Ludwikiem Rzymskim, przekazał on joannitom prawa do dworu w Łagowie oraz położonego nieopodal na wzgórzu niewielkiego, otwartego miasta⁷.

Zakon św. Jana otrzymał wówczas od margrabiów także inne dobra. Była wśród nich wielkopolska Sieniawa (*Schonaw*) i aż 21 miejscowości znajdujących się na ziemi torzymskiej: Łagówek (*Nygen Lagow*), Pożrzadło (*Spe-gelberg*), Tursk (*Turzic*), Malutków (*Malutkendorff*), Jemiołów (*Paterszдорp*), Lędów (*Lindow*), Małuszów (*Malsow*), Debrznica (*Dobernitz*), Grabów (*Grabow*), Sądów (*Sadow*), Gądków Wielki (*Gander*), Gądków Mały (*Gandekow*), Urad (*Vrat*), Kłopot (*Cloppot*), Trześniówek (*Kerszbowen*), Bargów (*Barghe*), Mierczany (*Hildebrandestorp*), niezidentyfikowany Wyscok (raczej nie należy go łączyć z Wystokiem położonym 10 km na południowy wschód od Osna Lubuskiego, ponieważ jego niemiecka nazwa brzmiała *Klauswalde*), *Tzwcek* i *groten Ostczetz* (wieś nieparafialna w ziemi torzymskiej; nie należy identyfikować jej z podsulęcińskim Ostrowem, obok którego została wymieniona w dokumencie z 5 listopada 1460 r. jako *grosz Oschatz*)⁸ oraz *Berse* — nieistniejąca wieś, która leżała na południe od Torzymia⁹.

Spotkanie z margrabiami w grudniu 1350 r. przyniosło joannitom sporo korzyści. Ich dobre relacje z Wittelsbachami zostały podtrzymane, a uzyskanie licznych posiadłości znacznie wzmocniło ich pozycję w regionie i umożliwiło im organizację kolejnej komturii, której ośrodkiem admini-

⁵ Sformułowanie odnoszące się do osoby stojącej na czele baliwatu brandenburskiego joannitów.

⁶ CDB 1, 19, s. 131–132 (13); Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts (dalej BK), 2: hrsg. H.D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich mit M. Bauch, E. Franke, Ch. Gahlbeck, Ch. Popp, P. Riedel, Berlin–Brandenburg 2010, s. 724.

⁷ CDB 1, 19, s. 137 (20).

⁸ CDB 1, 24, Berlin 1863, s. 174 (233).

⁹ CDB 1, 19, s. 137–138 (20). Por. B. Kozłowska, Posiadłości joannitów na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej (XII–XV w.), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecińskie Studia Historyczne* 8, 1994, s. 20; M. Przybył, *Początki Łagowa*, s. 76; idem, *Hus Lagow. Z dziejów komandorii joannitów w Łagowie*, [w:] A.M. Wyrwa, D. Sikorski (red.), *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, Poznań 2006, s. 399.

stracyjnym został Łagów. Szpitalnicy byli tam obecni co najmniej od wiosny 1350 r.¹⁰, ale miasteczkiem do 5 lutego 1351 r. zarządzał w imieniu margrabiego rycerz Herman von Wulkow. Wówczas Ludwik Rzymski przekazał je joannitom wraz z Sulęcinem i Sądowem, wywiązując się tym samym z zawartej wcześniej umowy. Była to symboliczna chwila, którą można uznać za właściwy początek komandorii w Łagowie i polityczny sukces mistrza Hermana von Werberga¹¹.

Komandoria łagowska od początku wchodziła w skład baliwatu brandenburskiego — zakonnej jednostki administracyjnej cieszącej się autonomią wewnątrz Wielkiego Przeoratu Niemiec (oficjalnie uzyskaną dzięki układowi w Heimbach 11 czerwca 1382 r.)¹², która w badanym okresie, tj. od XIV do XVI w., obejmowała wschodnią część Dolnej Saksonii, terytorium Brandenburgii, Meklemburgii, Pomorza Przedniego, Pomorza Zachodniego, ziemi lubuskiej oraz zachodnie rubieże Wielkopolski¹³. Jej utworzenie było związane z procesem kształtowania się struktur owego baliwatu, który zdecydowanie przybrał na sile po przejściu przez joannitów dawnych posiadłości templariuszy. Należy dodać, że dobra te przypadły zakonowi św. Jana na mocy bulli Klemensa V *Ad providam* z 2 maja 1312 r., a na obszarze Marchii Brandenburskiej w wyniku układu z margrabią Waldemarem zawartego w Kremmen 29 stycznia 1318 r.¹⁴

¹⁰W maju 1350 r. komandorzy i bracia z Chwarszczan, Leśnicy i Łagowa (*Commendatores et Fratres Hospitaliorum in Quartzane, in Lesna et in Lagou*) zostali upomniani przez papieża Klemensa VI za wspieranie margrabiego Ludwika w sporze z biskupem lubuskim Stefanem. CDB 2, 2, Berlin 1845, s. 308 (933). Zob. E. Rymar, Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232–1540), *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 9, 2002, s. 27.

¹¹CDB 1, 19, s. 138 (21); BK 2, s. 723–724; *Das Land Sternberg*, s. 186–187.

¹²CDB 2, 3, Berlin 1846, s. 84–86 (1200).

¹³O baliwacie brandenburskim zob. E.L. Wedekind, *Geschichte des Ritterlichen St. Johanniter-Ordens besonders dessen Heermeisterthums Sonnenburg oder der Ballei Brandenburg*, Berlin 1853; A. Winterfeld, *Geschichte des Ritterlichen Ordens St. Johannis vom Spital zu Jerusalem mit besonderer Berücksichtigung der Ballei Brandenburg oder Herrenmeisterthums Sonnenburg*, Berlin 1859; J. Pflugk-Harttung, *Die Anfänge des Johanniter-Ordens in Deutschland besonders in der Mark Brandenburg und in Mecklenbug*, Berlin 1899; J.C. Herrlich, *Die Balley Brandenburg des Johanniter-Ordens von ihrem Entstehen bis zur Gegenwart und in ihren jetzigen Einrichtungen*, Berlin 1904; P. Nietzen, *Die Johanniterordensballei Sonnenburg und Markgraf Johann von Brandenburg*, *Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark* 29–30, 1913.

¹⁴CDB 1, 19, s. 128 (8).

Pierwotne uposażenie nowej komandorii było imponujące. Obejmowało ono dwa miasta (Sulęcín i Łagów), 22 wsie wymienione w dokumencie z 24 grudnia 1350 r. oraz prawdopodobnie Długoszyn, Rychlik, Brzeźno, Grabno i Lubów. Pod zarząd joannitów z Łagowa trafiły ponadto dawne posiadłości templariuszy, które należały do wielkopolskiej komandorii w Wielowsi¹⁵: Boryszyn, Templewo, Żarzyn, *Langopol* (dzisiejsza Wielowieś — miejscowość położona 11 km na północny wschód od Łagowa, której nie należy identyfikować z dawną komandorią templariuszy występującą w źródłach jako *villam Velikauetz*¹⁶, *Magna Villa*¹⁷, *curie Groczendorp*¹⁸ czy *Groczendorph*¹⁹) oraz być może nieistniejące dziś *Cemelno*²⁰. Należy przypuszczać, że szpitalnicy byli w ich posiadaniu już od 9 grudnia 1347 r.²¹

Uposażenie komandorii zmieniało się, zwłaszcza w XV w. 27 marca 1409 r. Bogusław i Bartosz von Wesenburgowie przekazali swojemu bratu Hinzemu, rycerzowi zakonu św. Jana, odziedziczone po ojcu lenno w Korytach. Całą wieś, położoną 10 km na południowy zachód od Łagowa, joannici uzyskali w 1415 r. od rodziny Hyntzeke, w rękach której znajdowała się ona od XIV w.²²

Kolejne dobra zakon otrzymał w 1421 r. od księcia śląskiego Wacława, ówczesnego władcy Krosna i Świebodzina. Podarował on joannitom wieś Żelechów położoną 4,5 km na południowy wschód od Łagowa oraz Gronów —

¹⁵O komandorii templariuszy w Wielowsi zob. P. Hope, Kwestia sprowadzenia templariuszy do Polski. Rozwój uposażenia zakonu w Wielkopolsce, *Poznański Rocznik Archiwalno-historyczny* 1, 1993, s. 28–32; E. Burzyński, Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i na Pomorzu Zachodnim, Wodzisław Śląski 2010, s. 121–127.

¹⁶Urkunden und Regesten zur Geschichte des Templerordens im Bereich des Bistums Cammin und der Kirchenprovinz Gnesen, Nach Vorlage von Helmut Lüpke neu bearbeitet von Winfried Irgang (dalej UuR), Köln–Wien 1987, s. 12 (6).

¹⁷Ibidem, s. 75 (77).

¹⁸Ibidem, s. 80 (84).

¹⁹CDB 1, 19, s. 132 (13).

²⁰S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Namens*, 3, Berlin 1832, s. 513; BK 2, s. 729; M. Przybył, *Hus Lagow*, s. 399.

²¹CDB 1, 19, s. 132 (13). Zob. M. Starnawska, Mnisi — rycerze — szlachta. Templariusze i joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim, *Kwartalnik Historyczny* 99, 1, 1992, s. 9.

²²S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 521; BK 2, s. 730. Zob. A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, *Studia Kościelnohistoryczne* 1, Lublin 1977, s. 256.

pobliski folwark, który w XV w. dostarczał komandorii cennych zbóż, a także mąkę i trzodę chlewną²³.

W listopadzie 1460 r. joannici byli w posiadaniu Wędrzyna położonego 16 km na północny zachód od Łagowa²⁴. Niestety nie wiadomo, kiedy dokładnie go pozyskali. Wieś po raz pierwszy pojawiła się w dokumencie Henryka IV z 21 lutego 1322 r.²⁵ Książę przekazał ją wówczas joannitom, ale jego nadanie, które mogło być jedynie przejawem roszczeń terytorialnych, natychmiast zostało zakwestionowane przez Wittelsbachów. Przemawia za tym fakt, że w latach 20. XIV w. weszli oni w posiadanie Sulęcina (najpóźniej 25 stycznia 1326 r.)²⁶, który obok Wędrzyna został wymieniony w ww. dokumencie książęcym. Nie można wykluczyć także tego, że władcom zależało jedynie na ośrodku miejskim, zaś wioski (w 1322 r. zakon miał otrzymać oprócz Sulęcina i Wędrzyna również Długoszyn, Rychlik, Brzeźno, Grabno i Lubów) pozostawili joannitom. Co ciekawe, Wędrzyn nie pojawił się wśród posiadłości, które zostały przekazane szpitalnikom przez Ludwika Starszego i Ludwika Rzymskiego 24 grudnia 1350 r.²⁷ Oznacza to, że albo był w prywatnych rękach, albo należał już do joannitów. Bez względu na powyższe w 1355 r. był on własnością Teodora von Wizentzee (Wizensee)²⁸. Późniejsze losy wsi nie są znane aż do 5 listopada 1460 r., kiedy pojawia się ona wśród posiadłości zakonnych. Joannici zarządzali Wędrzynem przynajmniej do 1492 r. Wówczas tamtejszy folwark wraz z młynem przejął Jan Tirbach i jego brat Andrzej z Sulęcina²⁹.

W listopadzie 1460 r. jako posiadłość joannitów został wymieniony Trześniów — wieś parafialna w dekanacie Ośno, położona 32 km na północny zachód od Łagowa³⁰. Na początku XV w. należała ona do rodziny von Löben, ale już w 1413 r. do braci Jana i Henryka von Grünbergów³¹.

²³S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 519; BK 2, s. 730.

²⁴CDB 1, 24, s. 174 (233).

²⁵CDB 1, 19, s. 129 (9).

²⁶Ibidem, s. 130 (10).

²⁷Ibidem, s. 137 (20).

²⁸S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 552.

²⁹Ibidem, s. 553.

³⁰Registrum ecclesie Lubucensis dyocesis, [w:] H. Ludat, *Das Lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, 1, Wiesbaden 1965, s. 3.

³¹S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 485.

19 lipca 1430 r. pozyskali ją Mikołaj i Henryk Hornowie³², zaś pomiędzy lipcem 1430 a listopadem 1460 r. joannici. Administracyjnie wieś podlegała komandorii w Łagowie, ale nadzór nad nią sprawował zarządca rezydujący na dworze w Sulęciniu. W 1461 r. przynajmniej część Trześniowa była w posiadaniu rodziny Horn (możliwe, że jako lenno uzyskane od joannitów). W XVI w. całość była najpierw w rękach panów von Löben, a następnie Wolf³³.

Joannici pozyskali również Drzewce — wieś nieparafialną położoną w dekanacie sulęcińskim ok. 15 km na południowy zachód od Łagowa³⁴. Nie wiadomo, kiedy dokładnie zakon wszedł w jej posiadanie. Po raz pierwszy została ona bowiem wymieniona już jako jego własność 5 listopada 1460 r. w dokumencie margrabiego Fryderyka II Hohenzollerna³⁵. W 1492 r. joannici przekazali Drzewce w lenno Janowi Lossow, a gdy zmarł, w 1542 r. nadali wieś jego synom — Janowi i Jerzemu³⁶.

Zakonnicy z Łagowa nie tylko pozyskiwali posiadłości, ale także je tracili. Po 24 grudnia 1350, a przed 5 listopada 1460 r. od ich komandorii odpadły niezidentyfikowane *Tzwcek* i *Wyscok*. W 1405 r. rodzina Glüsser była w posiadaniu Małuszowa³⁷ — wsi znajdującej się 15 km na północny zachód od Łagowa, której joannici byli właścicielami od 1350 r.³⁸ Zakon na ponad 120 lat utracił też Sądów, ważny ośrodek gospodarczy położony 15 km na południe od Rzepina (ok. 40 km na południowy zachód od Łagowa). Joannici otrzymali go od Wittelsbachów w grudniu 1350 r., ale szybko powrócił on w ręce dawnych właścicieli. 14 kwietnia 1364 r. został bowiem zaliczony do posiadłości Ludwika Rzymskiego wraz z Ośnem, Rzepinem, Rąpicami i Drzeńskiem³⁹. 22 grudnia 1460 r. margrabia Fryderyk II przekazał Sądów braciom von Kokeritz (Henrykowi, Janowi i Popponowi), ale już 20 stycznia 1463 r. w jego posiadaniu byli Jürgen, Piotr i Gotschen von Scheffe

³²CDB 1, 19, s. 152 (41); A. Weiss, Organizacja diecezji lubuskiej, s. 281.

³³S.W. Wohlbrück, Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus, s. 486.

³⁴Registrum ecclesie Lubucensis dyocesis, s. 4.

³⁵CDB 1, 24, s. 174 (233).

³⁶S.W. Wohlbrück, Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus, s. 540.

³⁷Ibidem, s. 496; A. Weiss, Organizacja diecezji lubuskiej, s. 264.

³⁸CDB 1, 19, s. 137 (20).

³⁹CDB 2, 2, s. 465 (1072).

(*Schouff*)⁴⁰. Joannitom udało się odzyskać miejscowość dopiero za rządów Jana Hohenzollerna (Jana Cicero). Margrabia nadał ją zakonnikom 16 lipca 1486 r. wraz z innymi posiadłościami rodu von Scheffe, jakie znajdowały się na ziemi torzymskiej⁴¹, a ich prawa do Sądowa potwierdził 25 października 1486 r.⁴²

Należy dodać, że rozmowy prowadzone przez mistrza brandenburskiego Ryszarda von Schulenburga z Janem Hohenzollernem nie ograniczały się wyłącznie do kwestii własności Sądowa, ale dotyczyły także Bargowa. Ta niewielka miejscowość, położona 13 km na południowy wschód od Rzepina, została przekazana joannitom 24 grudnia 1350 r. Szpitalnicy utracili ją jednak w niejasnych okolicznościach i odzyskali dopiero jesienią 1486 r.⁴³

Od grudnia 1350 r. do joannitów należał Gądków Wielki — wieś położona 25 km na południowy zachód od Łagowa⁴⁴, przy czym co najmniej od 29 czerwca 1355 r. nie byli oni jej jedynymi właścicielami. Wówczas bowiem w Chojnie Ludwik Rzymski nadał część tamtejszej ziemi w lenno Hermanowi i Klausowi Grünbergom oraz braciom Hokmann, mieszkańcom Frankfurtu nad Odrą⁴⁵. W 1411 r. czynsz z Gądkowa pobierali Teodor von Löben, rycerz Jan von Löben zwany Reymondem oraz Piotr znany jako *Sweychin zu Zammendorf*. W 1437 r. miejscowość była już w rękach Piotra von Lossow z Drzeńska⁴⁶. W XV w. nastąpił rozwój Gądkowa, który w dokumencie margrabiego Jana Hohenzollerna z 26 listopada 1486 r. został określony jako miasteczko (*Gander, das Stettichen*). Pozostawał wówczas pod zarządem rodziny von Lossow⁴⁷.

Joannici utracili także Urad położony około 40 km na zachód od Łagowa. Wieś, która należała do nich od grudnia 1350 r.⁴⁸, w 1412 r. była już lennem

⁴⁰CDB 3, 2, Berlin 1860, s. 25 (30).

⁴¹CDB 1, 19, s. 166 (63).

⁴²Ibidem, s. 166 (64).

⁴³Ibidem. Zob. S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 472; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 234.

⁴⁴CDB 1, 19, s. 137 (20).

⁴⁵CDB 1, 23, Berlin 1862, s. 80 (113).

⁴⁶S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 479.

⁴⁷CDB 1, 20, Berlin 1861, s. 168 (62). Zob. A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 247.

⁴⁸CDB 1, 19, s. 137 (20).

Henryka i Mateusza Belkow (lub Bellekow)⁴⁹. W 1428 r. Fryderyk Hohenzollern przekazał połowę Uradu Waleriuszowi Rakow, a pozostałą część rok później scedował na rzecz klasztoru w Neuzelle⁵⁰.

W 1486 r. za zgodą margrabiego joannici z Łagowa sprzedali Mierczany. Wieś znajdowała się w dekanacie rzepińskim i należała do zakonu od 1350 r. Jej nowymi właścicielami zostali bracia *Cuntz, Nickel, Bartusch, Heinrich und Hans die wynung* (Wyning)⁵¹.

Przez ponad 140 lat konwent łagowski posiadał wieś Berse (inaczej Barschsee). Ta nieistniejąca obecnie miejscowość była położona w dekanacie sulęcińskim, ok. 3–5 km na południe od Torzymia. Joannitom została przekazana przez Wittelsbachów w 1350 r.⁵² W 1405 r. nie było w niej parafii, a wieś podlegała prawdopodobnie probostwu torzymskiemu. Zachowały się dwie krótkie zapiski potwierdzające przynależność Berse do komandorii w Łagowie. Pierwsza z nich pochodzi z 1405 r. Według niej: „Berze est fratrū de Lagow”⁵³. Druga jest późniejsza, a jej autor donosi, że: „Burzschen ist ein dorff bey Comptorey Lagow und hat die Comptorey daß Vorweck, daß halbe intraden vom dorffe koemen nacher Meseriz, der andere halbe Theil aber nach der Comptorey. Die Jurisdiction aber stehet einzig der Comptorey zu”⁵⁴. Wieś należała do zakonu do końca XV w. W 1492 r. została przekazana Janowi von Lossow⁵⁵.

Uposażenie komandorii szczegółowo przedstawia dokument Fryderyka II z 5 listopada 1460 r. Margrabia potwierdził wówczas joannitom ich prawa do posiadłości zakonnych, które znajdowały się na obszarze Marchii Brandenburskiej. Zgodnie z zapisem braciom z Łagowa podlegały (kolejność wg dokumentu): zamek Łagów i tamtejsze miasteczko (*das Schloss Lagow, das Städtchen*), Łagówek (*Neu-Lagow*), Poźrzadło (*Spiegelberg*), Berse/Barschsee (*Börsten*), Drzewce (*Leichholtz*), Tursk (*Tauerzig*), Malutków (*Malckendorff*),

⁴⁹S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 561–562.

⁵⁰*Ibidem*.

⁵¹CDB 1, 19, s. 167 (65). Zob. S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus...*, s. 538; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 265.

⁵²CDB 1, 19, s. 137 (20).

⁵³*Registrum ecclesie Lubucensis dyocesis*, s. 14 (przypis a).

⁵⁴*Ibidem*. Ta informacja została skorygowana w późniejszym czasie ze względu na błąd w zapisie nazwy miejscowości, która miała brzmieć nie Burschen, ale Barchsee: „Berze ist nicht Burschen, sondern Barschsee”.

⁵⁵S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 529.

Jemiołów (*Petersdorff*), *grosz Oschatz* (niezidentyfikowana wieś w okolicach Łagowa), Sieniawa (*Schönow*), Koryta (*Coritten*), Trześniów (*Alt Kirssbaum*), Trześniówek (*Neu Kirssbaum*), Lędów (*Lindow*), Wędrzyn (*Wandrin*), Mierczany (*Hildebrandtsdorff*), Debrznica (*Döbernitz*), Grabów (*Grabow*), Ostrów wraz z młynem (*Ostrow mit der Möllen*), Gądków Mały (*Gandikow*), Rąpice (*Rampitz*), Kłopot (*Kloppeth*), Mielesznica wraz z młynem (*Melssnitz mit der Möllen*), miasteczko Sulęcín (*Zielenzig, das Städtchen*), Długoszyn (*Langenfeldt*), Brzeżno (*Borsten*), Rychlik (*Reehnow*), Lubów (*Lübn*) i Grabno (*Buchholtz*)⁵⁶.

W okresie późniejszym doszło do kilku istotnych zmian w uposażeniu konwentu łagowskiego. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami należy stwierdzić, że tamtejsi joannicy w 1486 r. pozyskali Sądów i Bargów oraz utracili Mierczany. W roku 1492 przestali być właścicielami Wędrzyna i Berse/Barschese, a Drzewce przekazali w lenno Janowi Lossow. W XVI w. stracili także Trześniów, którego część od 1461 r. należała do rodziny Horn. Ponadto w II połowie XV w. (po 5 listopada 1460 r.) z Rąpic, Kłopotu i Mielesznicy został utworzony tzw. urząd domenalny — autonomiczny wobec komandorii kompleks ziemski, z którego dochody przekazywano bezpośrednio na potrzeby mistrzów baliwatu⁵⁷. W pierwszych dekadach XVI w. uposażenie komandorii stanowiły zatem: Łagów, Sulęcín, Łagówek, Pożrzadło, Tursk, Malutków, Jemiołów, *grosz Oschatz*, Sieniawa, Koryta, Trześniówek, Lędów, Debrznica, Grabów, Ostrów, Gądków Mały, Długoszyn, Brzeżno, Rychlik, Lubów, Grabno, Sądów, Bargów, Templewo, Żarzyn, Wielowieś i Boryszyn.

⁵⁶CDB 1, 24, s. 173–175 (233). Należy pamiętać, że braciom podlegały wówczas także wielkopolskie wioski: Templewo, Żarzyn, Boryszyn i Wielowieś.

⁵⁷Jego głównym ośrodkiem był dwór w Rąpicach, w którym w latach 1497–1533 urzędowało przynajmniej trzech zarządców: Ludwik von Schlabrendorf, Janusz Barfuss i Jan von Wolberck. Nigdy nie przekształcił się w komandorię, co potwierdzają zachowane dokumenty. Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam (dalej BLHA Potsdam), Rep. 9 B, Johanniterorden, 941; 945; 1, 4844; 2, 4845. Por. A. Weiss, Organizacja diecezji lubuskiej, s. 212; D. Dolański, M. Konopnicka, Stosunki wyznaniowe na pograniczu śląsko-lubuskim w XVI–XVII wieku, Rocznik Lubuski 26, 2, 2000, s. 54.

2. KOMANDORZY

Żaden brat nie powinien uderzyć brata służebnego mu przydzielonego
za jakąkolwiek przewinę czy grzech, ale pozwolić zwierzchnikowi Domu
albo bratu skarcić go w obecności wszystkich.
I niech zawsze prawa Domu równo dotyczą wszystkich⁵⁸.

Reguła joannitów

Urząd komandora w Łagowie powstał w latach 50. XIV w., ale pierwszym znanym ze źródeł mistrzem tamtejszego konwentu był Henryk von Wedel, który zarządzał domem łagowskim najpóźniej od sierpnia 1372 r.⁵⁹

Henryk von Wedel był przedstawicielem jednego z najpotężniejszych rodów Nowej Marchii i zaufanym współpracownikiem Ottona V. Jako komandor Łagowa co najmniej dwukrotnie był świadkiem czynności prawnych margrabiego. Po raz pierwszy stało się to 17 sierpnia 1372 r. w Choszcznie, gdzie władca nadał przywilej ekonomiczny temu miastu⁶⁰, po raz drugi zaś 7 października 1372 r. w Chojnie, dokąd Otton V udał się na spotkanie z członkami tamtejszej rady miejskiej, aby omówić sprawę udzielenia rekompensaty za szkody, jakie mieszkańcy Chojny ponieśli w czasie wojny z księciem szczecińskim Kazimierzem III⁶¹.

Nie wiadomo dokładnie, jak długo Henryk von Wedel pełnił swój urząd. Podczas jego kolejnej wizyty w Chojnie, która miała miejsce 22 sierpnia 1376 r., nadal tytułowano go komandorem (*Hinrik von Wedel Comenthur*)⁶². Trudno przy tym stwierdzić, czy był on wówczas jeszcze mistrzem Łagowa, ponieważ dokument poświęcony temu wydarzeniu nie określa jego przynależności konwentualnej. Henryk przybył do Chojny, aby wziąć udział w rokowaniach mistrza brandenburskiego Bernarda von Schulenburga i komandora Rurki Wilkena Holstena z miejscowymi rajcami. Ich przeprowadzenie było konieczne wobec ostrego konfliktu, jaki zaistniał pomiędzy mieszczanami a pomorskimi joannitami⁶³. Cel spotkania może sugerować, że Henryk von Wedel był już wówczas komandorem Chwarsz-

⁵⁸Reguła zakonu św. Jana, s. 112.

⁵⁹CDB 1, 18, Berlin 1859, s. 34 (53).

⁶⁰Ibidem.

⁶¹CDB 1, 19, s. 255 (132); Regesta Historiae Neomarchicae. Die Urkunden zur Geschichte der Neumark und des Landes Sternberg, in Auszügen mitgetheilt von K. Kletke (dalej RHN), 1, Märkische Forschungen 10, 1867, s. 344.

⁶²CDB 1, 19, s. 268 (145); RHN 1, s. 362.

⁶³Zob. E. Rymar, Zatarg joannitów z Chojną i rycerstwem Nowej Marchii, *Mówią Wieki* 2, 1981, s. 9–13.

czan, położonych zaledwie 35 km na południowy wschód od Chojny. Co więcej, istnieje możliwość, że został nim jeszcze w 1372 r., za czym przemawia transumpt dokumentu Ottona V z sierpnia 1372 r., w którym Henryk widnieje jako *Hinrico de Wedel, commendatore in Quartzen*⁶⁴.

Kolejnym znanym ze źródeł komandorem Łagowa był Henryk von Alvensleben. Pochodził on z dolnoniemieckiego rodu możnowładczego silnie powiązanego z zakonami rycerskimi. Urząd komandora objął najpóźniej 20 sierpnia 1382 r., wówczas bowiem jako *Herr Heinrich von Albesleben Comptor zu Lagow* był w Świebodzinie świadkiem czynności prawnych księcia żagańsko-głogowskiego Henryka VI⁶⁵. Zapewne posiadał już wtedy spore doświadczenie administracyjne, ponieważ wcześniej zarządzał domem zakonnym w Czaplinku⁶⁶. Braciom z Łagowa Henryk von Alvensleben przewodził co najmniej do 15 stycznia 1392 r., przyczyniając się w międzyczasie m.in. do zwiększenia przywilejów Sulęcina, co zostało osiągnięte dzięki rozmowom z mistrzem brandenburskim Bernardem von der Schulenburgiem⁶⁷.

Najpóźniej jesienią 1403 r. komandorem łagowskim został Anno (Anne) von Heimburg — przedstawiciel starego rodu szlacheckiego z Dolnej Saksonii. 24 listopada 1403 r. był on obecny w Berlinie, gdzie jako *anne von Heimburg Chumter czu logow* uczestniczył w rozmowach z grafem Güntherem von Schwarzburgiem⁶⁸. Na czele konwentu stał przynajmniej do 5 czerwca 1407 r. Wówczas przebywał w Chwarszczanach na spotkaniu z mistrzem brandenburskim Reimarem von Güntersbergiem. Tam, jako jeden z komturów, wyraził zgodę na ufundowanie dodatkowego ołtarza w kościele parafialnym w Chojnie, który pozostawał pod patronatem joannitów⁶⁹. Po opuszczeniu Łagowa został komandorem w Süpplingenburgu⁷⁰.

Następnego mistrza komandorii nie znamy z imienia. Wiemy jedynie, że znalazł się on wśród zbrojnych mających uderzyć na oddziały husyckie, któ-

⁶⁴CDB 1, 18, s. 35 (55).

⁶⁵Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400, wydany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, 3 (1350–1399), Poznań 1879, s. 525 (1801).

⁶⁶BK 2, s. 736.

⁶⁷CDB 1, 24, s. 91–93 (152).

⁶⁸CDB 2, 3, s. 165–167 (1280).

⁶⁹CDB 1, 19, s. 294 (187); RHN 2, Märkische Forschungen 12, 1868, s. 34.

⁷⁰BK 2, s. 736.

re wkroczyły do Marchii Brandenburskiej w marcu 1432 r. Informacji o jego uczestnictwie w wyprawie dostarcza list starosty świebodzińskiego Wilhelma von Gersdorfa do wójta krzyżackiego Henryka von Rabensteina z 24 marca 1432 r., zgodnie z którym: „So hot meyn herre dem Marggrafen von Brandenburg geschreben umb VII hundert pferde Reisziger habe dem Meister czu Llogaw und andern herren”⁷¹.

Po tym nieznanym z imienia rycerzu komandorem Łagowa został na krótko Bernard Bruker — dotychczasowy mistrz Chwarszczan, zmuszony do ich opuszczenia wskutek konfliktu, jaki wybuchł pomiędzy braćmi św. Jana a zakonem krzyżackim sprawującym władzę w Nowej Marchii w latach 1402–1455. Należy wspomnieć, że przyczyną tego sporu była decyzja joannitów z czerwca 1433 r. o przepuszczeniu w Santoku wojsk polsko-husyckich zmierzających na terytorium Marchii, a jedną z jego konsekwencji zniszczenie z rozkazu wójta krzyżackiego wsi zakonnych należących do komandorii łagowskiej: Boryszyna, Templewa, Żarzyna i Wielowśi⁷².

Bernard Bruker opuścił Chwarszczany w czerwcu 1433 r. Został oskarżony przez Krzyżaków o współpracę z wrogiem, a następnie uznany przez nich za zdrajcę i 15 kwietnia 1435 r. w Malborku pozbawiony możliwości pełnienia jakiegokolwiek urzędu na ziemiach podległych zakonowi Najświętszej Marii Panny⁷³. W dokumentach procesowych określano go komandorem Chwarszczan (np. w protokole z 12 października 1434 r. występuje jako *Johanniter-Komthurs Bernardus Bruker zu Quartschen*)⁷⁴, co sugeruje, że do czasu wyjaśnienia sprawy nie pełnił on żadnej nowej funkcji. Na czele konwentu łagowskiego widzimy go dopiero 23 kwietnia 1435 r.⁷⁵

W Łagowie Bernard Bruker nie pozostał długo. Już 23 września 1435 r. był on komandorem w zaodrzańskej Leśnicy⁷⁶. Nowy urząd sprawował przynaj-

⁷¹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, 20, HA, Ordensbriefarchiv, 6020.

⁷² O konflikcie joannitów z zakonem krzyżackim zob. P. Karp, Joannici wobec zagrożenia Nowej Marchii wyprawami husyckimi w latach 1432–1434, *Studia Zachodnie* 14, 2012, s. 7–14.

⁷³ BLHA Potsdam, Rep. 9B, Johanniterorden, U. 250.

⁷⁴ Repertorium der im Kgl. Staatsarchiv zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark, im Auftrage des Vereins für Geschichte der Neumark, bearbeitet von E. Joachim, herausgegeben von P. von Niessen, *Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark* 3, Landsberg a. W. 1895, s. 133 (786).

⁷⁵ BK 2, s. 736.

⁷⁶ Ibidem, s. 810.

mniej do 20 maja 1438 r.⁷⁷, a następnie, dzięki ociepleniu relacji joannitów z zakonem krzyżackim, powrócił do Chwarszczan. 5 grudnia 1440 r. jako *ern bernd brukersz zur quartzen* był obecny w Chojnie, gdzie mistrz brandenburski Mikołaj von Thierbach zezwolił na odprawienie w tamtejszym kościele parafialnym uroczystości maryjnych⁷⁸. Bruker pozostał komandorem chwarszczańskim co najmniej do 1442 r.⁷⁹

W Chojnie w spotkaniu z Mikołajem von Thierbachem uczestniczył także ówczesny mistrz łagowski Miklosz Kolditz. Pochodził on z czesko-miśnieńskiego rodu, a w zakonie joannitów pełnił wcześniej urząd komandora w Swobnicy (1419 r.), Süpplingenburgu (1424 r.) i Tempelhof (przed 26 września 1435 r.)⁸⁰. Do Łagowa przybył najpóźniej w maju 1438 r.⁸¹ Tamtejszym braciom przewodził do roku 1442⁸², a następnie został komandorem w Leśnicy⁸³.

Pod koniec lat 40. XV w. na czele joannitów z Łagowa stał Liboriusz von Schlieben. Był on przedstawicielem jednego z najbardziej wpływowych rodów marchijskich, którego przodkowie wywodzili się z miejscowości Schlieben położonej niedaleko Torgau⁸⁴. Trudno określić, kiedy Liboriusz wstąpił do zakonu św. Jana, ale przyczynić mógł się do tego jego krewny Baltazar — mistrz brandenburski w latach 1426–37. Komandorem Łagowa został najpóźniej w 1449 r., a objęty urząd pełnił przez ok. 10 lat. 10 czerwca 1460 r. kapituła prowincjalna obradująca w Leśnicy wyniosła go do godności mistrza baliwatu⁸⁵.

W listopadzie 1460 r. do Łagowa przybyła delegacja posłów brandenburskich na czele z biskupem lubuskim i jednocześnie kanclerzem Marchii Fryderykiem Sesselmanen oraz baliwem Liboriuszem von Schliebenem. Jej zadaniem było przeprowadzenie rozmów z wysłannikami króla Kazimierza IV Jagielloń-

⁷⁷ CDB 1, 6, Berlin 1846, s. 245 (405).

⁷⁸ CDB 1, 19, s. 342–343 (248).

⁷⁹ Ibidem, s. 349 (253).

⁸⁰ BK 2, s. 736.

⁸¹ CDB 1, 6, s. 245 (405).

⁸² CDB 1, 19, s. 348 (253).

⁸³ BK 2, s. 810.

⁸⁴ W. Strzyżewski, Liboriusz von Schlieben (ok. 1440–1471). Mistrz baliwatu brandenburskiego, [w:] K. Bartkiewicz (red.), Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII–XX w.), Zielona Góra 1998, s. 179. Por. M. Starnawska, Mnisi — rycerze — szlachta, s. 31.

⁸⁵ BLHA Potsdam, Rep. 9 B, Johanniterorden, U 282.

czyka, którzy gościli w pobliskim Międzyrzeczu⁸⁶. Nie wiadomo, kto w tym czasie pełnił urząd komandora Łagowa. Można jedynie przypuszczać, że był to Hildebrand Selchow — przedstawiciel starego brandenburskiego rodu, który na pewno sprawował tę funkcję w styczniu 1463 r. Wówczas jako *Ern Hildebrant van Zelchow to lagow kumptere* poświadczył w Łagowie przekazanie subwencji kapłanom zakonnym z Werben przez Liboriusza von Schliebena⁸⁷.

Jego następcą został prawdopodobnie Baltazar List — rycerz, wzmiankowany jako komandor Łagowa tylko raz, w dokumencie mistrza brandenburskiego z 24 października 1468 r. (*Her balthasar list, comthur zcu lago*)⁸⁸. Był on wówczas świadkiem uregulowania przez Liboriusza von Schliebena stosunków gospodarczych pomiędzy panami von Wynning.

W I połowie lat 70. XV w. mistrzem łagowskim został Jakub von Barfuss, który pochodził ze staromarchijskiej rodziny szlacheckiej. Podobnie jak wielu jego poprzedników dbał on nie tylko o wewnętrzne sprawy komandorii, lecz uczestniczył także w życiu politycznym całego regionu. Z listu biskupa lubuskiego Fryderyka, wystawionego w Fürstenwalde 8 kwietnia 1474 r., dowiadujemy się, że był on zaangażowany w sprawy dyplomatyczne odnoszące się do relacji polsko-brandenburskich⁸⁹. W literaturze przedmiotu znany jest także wątek dotyczący jego uczestnictwa w wojnie o sukcesję głogowską, podczas której Jakub von Barfuss walczył po stronie margrabiego Albrechta III Achillesa. W trakcie konfliktu w lutym 1478 r. został nawet uwięziony przez stronników Jana II Szalonego⁹⁰. Urząd komandora w Łagowie sprawował co najmniej do 8 listopada 1490 r.⁹¹, a następnie stanął na czele konwentu w Chwarszczanach⁹².

Po Jakubie von Barfussie w latach 90. XV w. mistrzem łagowskim został Liboriusz von Schapelow. Był on przedstawicielem brandenburskiego rodu

⁸⁶ BK 2, s. 726.

⁸⁷ CDB 1, 6, s. 66–67 (93).

⁸⁸ CDB 1, 24, s. 195 (246); RHN 2, s. 270.

⁸⁹ Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, herausgegeben und erläutert von F. Priebatsch, 1 (1470–1474), Leipzig 1894, s. 644 (815).

⁹⁰ M. Starnawska, Mnisi — rycerze — szlachta, s. 25; M. Przybył, Hus Łagow, s. 403. Na temat wojny o sukcesję głogowską zob. H. Szczegół, Koniec panowania piastowskiego nad środkową Odrą, Poznań 1968, s. 61–112; idem, Zabiegi o sukcesję głogowską w latach 1476–1479, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 56, 1977, s. 95–105.

⁹¹ RHN 2, s. 327.

⁹² BK 2, s. 1007.

szlacheckiego i członkiem zakonu joannitów przynajmniej od 1485 r.⁹³ Podczas jego obecności w Łagowie tamtejsi bracia mieli okazję do wykazania się w rycerskim fachu. Liboriusz von Schapelow otrzymał bowiem od margrabiego Joachima I Hohenzollerna zadanie ochrony kupców i furmanów (woźniców) na drodze krajowej przebiegającej przez ziemię torzymską do Międzyrzecza. Zgodnie z umową zawartą we Frankfurcie nad Odrą 27 października 1505 r. mistrz miał otrzymywać 9 groszy marchijskich za każdego jeźdźca wystawionego do patrolowania szlaku, a ponadto raz w roku, w dzień świętego Marcina, dostawać opłatę w wysokości 70 guldenów i ewentualne odszkodowanie za utraconych knechtów⁹⁴.

Nie wiadomo, jak długo Liboriusz von Schapelow sprawował swój urząd ani jak potoczyły się jego dalsze losy. Od lat 20. XVI w. komandorem Łagowa był natomiast Wit von Thümen — kolejny przedstawiciel brandenburskiej szlachty, człowiek ambitny, który sukcesywnie budował swoją pozycję polityczną. Joannitom łagowskim przewodził on najpóźniej od października 1525 r.⁹⁵, pełniąc prawdopodobnie w tym samym czasie podobną funkcję w Chwarszczanach⁹⁶. Tamtejszym konwentem kierował przynajmniej od 1522 r.⁹⁷, czego zaprzestał przypuszczalnie 18 lutego 1526 r. wraz z objęciem urzędu koadiutora mistrza brandenburskiego Jerzego von Schlabrendorfa. To stanowisko piastował z kolei do śmierci zwierzchnika, która nastąpiła 10 grudnia 1526 r.⁹⁸

Zgon Jerzego von Schlabrendorfa pozwolił Witowi von Thümenowi objąć najwyższe stanowisko w baliwacie. Kapituła prowincjalna obradująca w Chwarszczanach wybrała go mistrzem brandenburskim 21 stycznia 1527 r.⁹⁹ Pomimo wielu nowych obowiązków pozostał on komandorem w Łagowie aż do 1539 r.¹⁰⁰

⁹³ Ibidem, s. 736.

⁹⁴ CDB 1, 19, s. 169 (68); RHN 2, s. 387. Zob. M. Przybył, Hus Lagow, s. 402 (gdzie błędna data umowy — 27 listopada 1505 r.).

⁹⁵ RHN 2, s. 427.

⁹⁶ BK 2, s. 736, 1007.

⁹⁷ Codex diplomaticus Brandenburgensis Continuatus. Sammlung ungedruckter Urkunden zur Brandenburgischen Geschichte, hrsg. von G. W. von Raumer, Zwei Teile in einem Band, Hildesheim–New York 1976, s. 263 (54).

⁹⁸ CDB 1, 24, s. 240 (306); RHN 2, s. 429.

⁹⁹ CDB 1, 24, s. 240–241 (306); RHN 2, s. 429. Por. E. Opgenoorth, Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation, Würzburg 1963, s. 61.

¹⁰⁰ BK 2, s. 736.

Niedługo po objęciu urzędu mistrz von Thümen wdał się w poważny konflikt ze starostą międzyrzeckim Stanisławem Miskowskim z Mirowa, który zażądał realizacji świadczeń feudalnych od mieszkańców Templewa, Żarzyna, Wielowśi i Boryszyna — wsi zakonnych podlegających komandorii w Łagowie. Jego roszczenia spowodowały ostrą reakcję ze strony joannitów, którzy z rozkazu Wita von Thümena uderzyli na Międzyrzecz¹⁰¹.

Atak odbił się na pograniczu szerokim echem, a jego odgłosy dotarły do Krakowa i Berlina. W celu wyjaśnienia i rozwiązania konfliktu powołano specjalną komisję, w której znaleźli się przedstawiciele króla Polski i margrabiego Brandenburgii, w tym biskupi poznański i lubuski — Jan Latalski oraz Jerzy von Blumenthal¹⁰². Po wysłuchaniu stron i analizie wydarzeń 25 lipca 1527 r. w Sokolej Dąbrowie (*Falkenwaldt villa*) ogłoszono wyrok, w myśl którego Wit von Thümen postąpił bezzasadnie i został zobligowany do wypłacenia stronie polskiej odszkodowania w wysokości 2 000 florenów reńskich w monetach marchijskich¹⁰³.

3. SIEDZIBA ZAKONNA

I niechaj nie żądają więcej nad to, co im się należy, a więc chleba, wody i szat, bo tylko to im przyobiecano. A ubiór ich niechaj będzie skromny, albowiem ubodzy Pana naszego, którymi sługami się mienimy, nago chadzają. Byłoby rzeczą złą i niewłaściwą, gdyby sługa nosił się dumnie, jeśli pełen pokory jest jego Pan¹⁰⁴.

Reguła joannitów

Ustalenie lokalizacji pierwotnej siedziby joannitów w Łagowie nie jest łatwe. Prawdopodobnie początkowo było nią *castrum Lagowe*, warownia (zamek)

¹⁰¹ CDB 2, 6, Berlin 1858, s. 346–348 (2520).

¹⁰² Ze strony króla Zygmunta I Starego byli to: „Johannes, Dei gratia Episcopus Posnaniensis, Stanislaus de Costroles, Comes Palatinus et Margenburgensis, Stamensis, Bidgostensisque Capitaneus, Lucas de Gorca, Castellanus Posnaniensis, Capitaneusque maioris Polonie generalis”. Margrabiego Joachima I Hohenzollerna reprezentowali: „Georgius, Dei gratia Episcopus Lubuncensium et Ratzburgensium, Philippus de Mosebach, Senescalcus, Melchior de Pfuel, Conradus de Burgstorff, Capitaneus Cüstrinensium et Aduocatus noue Marchie, et Wulfgangus Redorffer, utriusque Juris Doctor, Prepositus Stendaliensis”. CDB 2, 6, s. 346 (2520).

¹⁰³ Ibidem, s. 347; RHN 2, s. 431; BK 2, s. 727. Por. E. Opgenoorth, *Die Ballei Brandenburg*, s. 66; M. Przybył, *O zamku joannitów w Łagowie*, Świebodzin 2001, s. 28.

¹⁰⁴ Reguła zakonu św. Jana, s. 110.

zbudowana jeszcze przez margrabiów brandenburskich z dynastii askańskiej w II połowie XIII w., w kwietniu 1299 r. przekazana rycerzom z rodu von Klepzig, a następnie zajęta przez Wittelsbachów w latach 20. XIV w.¹⁰⁵ Twierdza ta została wzniesiona na miejscu wcześniejszego grodu słowiańskiego, na Sokolej Górze (niem. *Falkenberg*) — niewysokim, kilkumetrowym wzgórzu znajdującym się w odległości ok. 500 m na północny zachód od istniejącego współcześnie zamku¹⁰⁶. Jej położenie potwierdza dokument margrabiów z 24 grudnia 1350 r. Wynika z niego, że joannici otrzymali dom w Łagowie (*hus Lagow*) i otwarte, nieufortyfikowane miasteczko rozciągające się przed nim na wzgórzu (*das oppene Stedeken up dem berge vor Lagow*)¹⁰⁷. Nie należy zatem, w świetle powyższych ustaleń, lokalizować siedziby zakonników na Górze Zamkowej (niem. *Schlossberg*) znajdującej się na wschodnim brzegu Jeziora Trześniowskiego ani też na przesmyku pomiędzy Jeziorem Trześniowskim i Łagowskim, w miejscu istniejącego dzisiaj zamku¹⁰⁸.

Stara warownia położona na Sokolej Górze nie odpowiadała wymogom joannitów, dlatego po zadomowieniu się w Łagowie przystąpili oni do budowy nowej siedziby. Wzniesiono ją na niewielkim, ok. 10 m wzgórzu znajdującym się na wąskim pasie ziemi, który oddzielał dwa pobliskie jeziora. Ta lokalizacja nie była przypadkowa. Miejsce z natury miało charakter obronny, a tuż obok przebiegał bardzo ważny szlak handlowy łączący Poznań z Frankfurtem nad Odrą i Lubuszem¹⁰⁹.

Zamek powstał w stylu gotyckim na planie czworoboku o kształcie zbliżonym do kwadratu (długość boków 30 × 34 m)¹¹⁰. Pierwotnie jego południową i wschodnią część stanowiły prawdopodobnie mury z gankami strzelniczymi, a piętrowe skrzydła mieszkalne znajdowały się tylko po stronie północnej i zachodniej. Przemawia za tym układ piwnic. Nie występują one pod południowym i wschodnim skrzydłem, co może świadczyć o tym, że część mieszkalna

¹⁰⁵ CDB 1, 19, s. 127 (6).

¹⁰⁶ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, Warszawa 1948, s. 73.

¹⁰⁷ CDB 1, 19, s. 137 (20).

¹⁰⁸ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, s. 73; Z. Radacki, Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego, Warszawa 1976, s. 134; M. Przybył, Początki Łagowa, s. 77; idem, Hus Lagow, s. 399.

¹⁰⁹ E. Rozenkranz, Geneza miasta Lubusza, Przegląd Zachodni 9–12, 1953, s. 284 (zob. przypis 20); D. Hein, Zamki joannitów w Polsce, Poznań 2009, s. 89.

¹¹⁰ Z. Radacki, Średniowieczne zamki, s. 134; D. Hein, Zamki joannitów, s. 89.

od strony Jeziora Łagowskiego została dobudowana w okresie późniejszym, możliwe, że w XV w.¹¹¹

We wschodniej części zamku umieszczono bramę, zabezpieczoną dzięki wysuniętej wieży wysokiej na ponad 30 m, która została wzniesiona w południowo-wschodnim narożniku¹¹². Jej podstawę stanowił kwadrat o długości boków wynoszącej 8,5 m, dzięki czemu dolna część budowli przyjęła kształt graniastosłupa przechodzącego w części górnej w formę walca, zwieńczonego na szczycie krenelażem (blankami). Wieża składała się z czterech kondygnacji. Na samym dole znajdował się niewielki loch (3,5 × 3,5 m), nad nim zaś pomieszczenie dla strażników. Na kolejnym poziomie były dwie strzelnice i latryna. Ostatnia kondygnacja, osłonięta blankami, służyła jako punkt obserwacyjny i strzelecki¹¹³.

W zachodniej części zamku, położonej na wprost bramy, na piętrze znajdowały się dormitoria, na parterze zaś dwa pomieszczenia — południowe, w którym spożywano posiłki, i północne, służące jako kaplica¹¹⁴. Refektarz był trójprzęsłową salą o znacznej powierzchni, liczącej ok. 120 m². Kaplica zamkowa była znacznie mniejsza (niespełna 90 m²), ale z racji tego, że służyła wyłącznie zakonnikom, zupełnie wystarczająca¹¹⁵. Niezwykle interesująca jest kwestia jej wyposażenia. Wiadomo bowiem, że w kaplicy znajdował się XVI-wieczny ołtarz szafkowy przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem w otoczeniu św. Jana oraz pochodzące z XV w. drewniane artefakty: krucyfiks i misa z podobizną patrona zakonu¹¹⁶.

¹¹¹ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, s. 82.

¹¹² R. Bergau obliczył jej wysokość na 33 m, G. Chmarzyński i M. Sczaniecki oraz D. Hein na 35 m, zaś Z. Radacki na zaledwie 24 m. M. Przybył, opisując wieżę, nie podał jej wymiarów. Zob. *Inventar der Bau- und Kunst-Denkmäler in der Provinz Brandenburg, im Auftrage des Brandenburgischen Provinzial-Landtages, bearbeitet von R. Bergau, Berlin 1885*, s. 475; G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, s. 80; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki*, s. 138; M. Przybył, *O zamku joannitów*, s. 24; D. Hein, *Zamki joannitów*, s. 90.

¹¹³ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki*, s. 138; M. Przybył, *Początki Łagowa*, s. 77; idem, *Hus Lagow...*, s. 400; idem, *O zamku joannitów*, s. 24–25; D. Hein, *Zamki joannitów*, s. 90.

¹¹⁴ G. Chmarzyński i M. Sczaniecki nie wykluczyli innej lokalizacji kaplicy zamkowej. Według nich mogła się ona znajdować również na parterze we wschodniej części skrzydła północnego. Zob. G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, s. 82.

¹¹⁵ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki*, s. 138; M. Przybył, *Początki Łagowa*, s. 77; idem, *Hus Lagow*, s. 400; idem, *O zamku joannitów*, s. 24.

¹¹⁶ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, Zamek w Łagowie, s. 87. Wspomniana misa znajduje się obecnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu, za: D. Hein, *Zamki joannitów*, s. 89.

Powstały w II połowie XIV w. zamek był okazałą budowlą o dużym potencjale obronnym. Potwierdza to jego XV-wieczny opis, z którego wynika, że w Łagowie joannici wzniesli *castrum muratum cum una turri circumquaque satis pulcre munitum et ornatum*¹¹⁷. W XV w. cały kompleks otoczono ceglanym murem (w niektórych miejscach o kamiennej podstawie), którego wysokość waha się od 8 do 11 m. Budowniczy nadali mu formę kwadratu o długości boku wynoszącej 70 m. W wielu miejscach ulokowali strzelnice, a od północy i zachodu wzmocnili go niewielkimi półokrągłymi bastionami. Mur prawdopodobnie zwieńczały hurdyce — wystające na zewnątrz drewniane umocnienia z punktami strzeleckimi, doskonałe rozwiązanie stosowane w ówczesnej architekturze obronnej¹¹⁸.

Na południe i wschód od murów wykształciło się niewielkie podzamcze ograniczone wodami pobliskich jezior. Tam znajdowały się domostwa służby i warsztaty rzemieślników, a w pobliżu traktu również małe targowisko. W XVI w. wzniesiono na potrzeby miejscowej ludności kościół. Zbudowano go naprzeciwko bramy, na wschód od zamku, być może na miejscu wcześniejszej drewnianej kaplicy¹¹⁹. Podzamcze od strony zachodniej zamykała ceglana Brama Marchijska (z XV w.) oraz mur kamienny z wysuniętym na północy półkolistym bastionem. Od wschodu, przynajmniej od XVI w., dostępu do niego broniła Brama Polska. W tej części umocnienia były najsłabsze, co było zrozumiałe ze względu na to, że teren ulegał tam zwężeniu i był otoczony wodami Jeziora Trześniowskiego i Łagowskiego (akweny łączyły się w tym miejscu wąskim pasem wody). Prócz ceglanej bramy wzniesiono na tym odcinku jedynie krótki mur, który ciągnął się w kierunku północnym, w stronę Jeziora Trześniowskiego¹²⁰.

Wybór Łagowa na siedzibę komturii przyczynił się do rozwoju tej miejscowości. Wskutek budowy zamku od podstaw wykształciła się w XIV i XV w.

¹¹⁷ S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, s. 512.

¹¹⁸ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, *Zamek w Łagowie*, s. 79; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki*, s. 138; O zamku w Łagowie zob. B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 204–205. M. Przybył, *Początki Łagowa*, s. 77; idem, *Hus Lagow*, s. 400; idem, *O zamku joannitów*, s. 25; D. Hein, *Zamki joannitów*, s. 90–91.

¹¹⁹ Według W. Obernitza, powołującego się na jedną z późniejszych ksiąg inwentarzowych, powstała przy zamku XVI-wieczna świątynia była murowana i zgrabnie wykończona: „der Tempel am Schloß gemauert und zierlich gemacht”. W. Obernitz, *Lagow. Ein Buch der Heimat. Festschrift zum 700-jährigen Bestehen und zur 200-Jahrfeier als Stadt am 10 Juli 1927*, Lagow 1927, s. 18, cyt. za: M. Przybył, *Hus Lagow*, s. 403.

¹²⁰ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, *Zamek w Łagowie*, s. 77–78.

dzielnica, która natychmiast została nowym centrum administracyjnym, gospodarczym i handlowym. Obok niej funkcjonowała dawna osada położona na stokach Sokolej Góry. Oficjalnie Łągów nie posiadał praw miejskich, ale w dokumentach nie był nazywany wioską. Określano go mianem miasteczka: *das oppene Stedeken* (24 grudnia 1350 r.)¹²¹, *die Stette* (13 stycznia 1409 r. i 7 listopada 1447 r.)¹²², *das Städtchen* (5 listopada 1460 r.)¹²³. W 1569 r. wybuchł pożar, który zniszczył zabudowania na Sokolej Górze. Stara dzielnica przestała istnieć. Jej dotychczasowi mieszkańcy przenieśli się wówczas w pobliże zamku joannitów, dając prawdopodobnie początek „przedmieściom” u wylotu Bramy Polskiej i Marchijskiej¹²⁴.

4. ZAKOŃCZENIE

Takoż niechaj wszyscy bracia ze wszystkich zgromadzeń, którzy od teraz ofiarują się Bogu i Świętemu Szpitalowi w Jeruzalem, noszą na szatach i na płaszczach krzyż dla chwały Boga i Krzyża Świętego, i niechaj przez swoją wiarę i czyny i posłuszeństwo chronią nas na duszy i na ciele, wraz z wszystkimi chrześcijańskimi dobroczyńcami, przed mocą piekielną na tym i na tamtym świecie. Amen¹²⁵.

Reguła joannitów

Komandoria joannitów w Łagowie powstała na kanwie umowy, którą szpitalnicy zawarli z margrabiami brandenburskimi z dynastii Wittelsbachów 24 grudnia 1350 r. we Frankfurcie nad Odrą. Funkcjonowała prawdopodobnie od lutego 1351 r., od momentu przekazania braciom św. Jana zarządu nad Sulęcinem, Sądownem i Łagowem przez Ludwika Rzymskiego. Jej uposażenie w badanym okresie było imponujące i czyniło z niej jedną z bogatszych komandorii w baliwacie brandenburskim. Pierwotnie obejmowało ono dwa miasteczka i ok. 30 wsi położonych w ziemi torzyskiej (wschodnia część ziemi lubuskiej) i zachodniej Wielkopolsce. Nieznacznie uległo zmianie w późniejszym czasie, głównie na skutek porozumień z przedstawicielami miejscowej szlachty.

¹²¹ CDB 1, 19, s. 137 (20).

¹²² Ibidem, s. 145 (33); s. 158 (51); H. W. Linke, H. Paschke, *Das Sternberger Land im Wandel der Zeiten*, Iserlohn 1988, s. 121.

¹²³ CDB 1, 24, s. 174 (233).

¹²⁴ G. Chmarzyński, M. Sczaniecki, *Zamek w Łagowie*, s. 73–74.

¹²⁵ Reguła zakonu św. Jana, s. 114.

Początkowo centrum komandorii stanowiła warownia na Sokolej Górze zbudowana przez margrabiów brandenburskich z dynastii askańskiej. Następnie został nim okazały gotycki zamek wzniesiony przez joannitów w II połowie XIV w. na wąskim pasie ziemi oddzielającym dwa pobliskie jeziora. We wspomnianych budowlach w latach 1351–1539 rezydowało przynajmniej 12 komandorów, którzy wywodzili się głównie z brandenburskiej szlachty. Z racji pełnionego urzędu cieszyli się oni wysoką pozycją społeczną i odgrywali ważną rolę na lokalnej scenie politycznej. Dwóch z nich, Liboriusz von Schlieben i Wit von Thümen, zostało mistrzami baliwatu brandenburskiego.

W czasach, gdy mistrzem w Łagowie był Wit von Thümen, na obszar komandorii zaczęły przenikać idee reformacyjne. Katolicyzm jednak, zarówno na gruncie lokalnym, jak i w całej Marchii Brandenburskiej, nadal trzymał się mocno, gdyż miał szereg zagorzałych obrońców na czele z margrabią Joachimem I. Sytuacja zmieniła się diametralnie po śmierci elektora w lipcu 1535 r., bowiem jego synowie i spadkobiercy — Joachim II i Jan, wbrew złożonym wcześniej obietnicom, opuścili stronnictwo prokatolickie i opowiedzieli się za reformacją¹²⁶.

Wielu joannitów brandenburskich podążyło śladem margrabiów, jawnie popierając nowe porządki. Było to dla nich o tyle łatwe, że w praktyce mieli oni więcej wspólnego z bractwem rycerskim niż zakonem kościelnym. Ich styl życia przynajmniej od XV w. utracił *stricte* monastyczny charakter i choć pamiętano jeszcze o zakonnych tradycjach, to ścisłe przestrzeganie reguły nie wchodziło już w grę. Panujące wśród joannitów rozprężenie ułatwiło Janowi Hohenzollernowi narzucenie luteranizmu całemu baliwatowi w 1538 r.¹²⁷

Wit von Thümen z dużą rezerwą podchodził do postępujących zmian, ale kolejny komandor łagowski Andrzej von Schlieben całkowicie je popierał. Był on zaufanym współpracownikiem Jana Hohenzollerna oraz aktywnym uczestnikiem jego intryg i spisków zmierzających do całkowitego podporządkowania władcy baliwatu joannitów. W 1543 r. jako jeden z pierwszych komandorów ożenił się, co symbolicznie można odczytać jako zakończenie pewnego etapu funkcjonowania komandorii w Łagowie, której katolicki charakter zanikł już na zawsze¹²⁸.

¹²⁶ J. Schultze, *Die Mark Brandenburg*, 4: *Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden (1535–1648)*, Berlin 1989, s. 24; D. Dolański, M. Konopnicka, *Stosunki wyznaniowe*, s. 60.

¹²⁷ E. Opgenoorth, *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens*, s. 66–67.

¹²⁸ BK 2, s. 727; *Das Land Sternberg*, s. 363–364.

Kamil Wasilkiewicz

**THE BRIEF HISTORY OF COMMANDERY OF THE KNIGHTS
HOSPITALER IN ŁAGÓW UNTIL REFORMATION**

Summary

Knights Hospitaller came to Łagów in the early 1350s. There, they established a commandery, a basic organisational unit of the order. This was possible thanks to an agreement with the margraves of Brandenburg of the Ascanian dynasty, concluded in December 1350, by virtue of which the Knights received over 20 localities in the Lubusz region and in the western Greater Poland.

The convent was headed by commanders — masters responsible for its proper functioning who represented the order in the region. In most cases, they originated from the local noble families, which determined their high social and political status. The analysis of sources demonstrates that in 1351–1539 Łagów was the seat of at least 12 commanders, who at first resided in the stronghold on Sokola Góra, and subsequently, from the latter half of the 14th century, in the sizeable Gothic castle on the isthmus between the two neighbouring lakes.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Inwentarz urzędu zakonnego Rąpice, Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam, Rep. 9 B Johanniterorden, 1, 4844; 2, 4845.

Księga główna urzędu Rąpice, Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam, Rep. 9 B Johanniterorden, 941.

List starosty świebodzińskiego Wilhelma von Gersdorfa do wójta krzyżackiego Henryka von Rabensteina z 24 marca 1432 r., Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, 20, HA, Ordensbriefarchiv, 6020.

Nowy mistrz baliwatu brandenburskiego Liboriusz von Schlieben potwierdza komandorom ich dotychczasowe prawa (Leśnica, 10 czerwca 1460 r.), Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam, Rep. 9 B, Johanniterorden, U 282.

Porozumienie pomiędzy spadkobiercami Mateusza von Möstichen — dawnego zarządcy urzędu zakonnego Rąpice, Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam, Rep. 9 B Johanniterorden, 945.

Wielki mistrz zakonu krzyżackiego Paweł von Russdorff zawiera ugodę z mistrzem baliwatu brandenburskiego joannitów Baltazarem von Schliebenem w sprawie zamku santockiego i komandorii chwarszczańskiej (Malbork, 15 kwietnia 1435 r.), Brandenburgisches Landeshauptarchiv in Potsdam, Rep. 9 B, Johanniterorden, U. 250.

Źródła drukowane

- Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten, herausgegeben von A.F. Riedel, 1, 6–24, Berlin 1846–1863; 2, 2–6, Berlin 1845–1858; 3, 2, Berlin 1860.
- Codex diplomaticus Brandenburgensis Continuatus. Sammlung ungedruckter Urkunden zur Brandenburgischen Geschichte, hrsg. von G.W. von Raumer, Zwei Teile in einem Band, Hildesheim–New York 1976.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400, wydany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, 3 (1350–1399), Poznań 1879.
- Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, herausgegeben und erläutert von F. Priebatsch, 1 (1470–1474), Leipzig 1894.
- Regesta Historiae Neomarchicae. Die Urkunden zur Geschichte der Neumark und des Landes Sternberg, in Auszügen mitgetheilt von K. Kletke, 1, Märkische Forschungen 10, 1867; 2, Märkische Forschungen 12, 1868.
- Registrum ecclesie Lubucensis dyocesis, [w:] H. Ludat, Das Lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts, 1, Wiesbaden 1965.
- Reguła zakonu św. Jana Jerozolimskiego, przeł. T.W. Lange, Christianitas 41, 2008.
- Repertorium der im Kgln. Staatsarchiv zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark, im Auftrage des Vereins für Geschichte der Neumark, bearbeitet von E. Joachim, herausgegeben von P. von Niessen, Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark 3, Landsberg a. W. 1895.
- Urkunden und Regesten zur Geschichte des Templerordens im Bereich des Bistums Cammin und der Kirchenprovinz Gnesen, Nach Vorlage von Helmut Lüpke neu bearbeitet von Winfried Irgang, Köln–Wien 1987.

Opracowania

- Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts, 2: hrsg. H.D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich mit M. Bauch, E. Franke, Ch. Gahlbeck, Ch. Popp, P. Riedel, Berlin–Brandenburg 2010.
- Burzyński E., Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i na Pomorzu Zachodnim, Wodzisław Śląski 2010.
- Chmarzyński G., Sczaniecki M., Zamek w Łagowie, Warszawa 1948.
- Das Land Sternberg. Brandenburgische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Neumark. Nach Urkunden bearbeitet von W. Freier, Zielenzig 1892.

- Dolański D., Konopnicka M., Stosunki wyznaniowe na pograniczu śląsko-lubuskim w XVI-XVII wieku, *Rocznik Lubuski* 26, 2, 2000, s. 51–75.
- Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
- Hein D., *Zamki joannitów w Polsce*, Poznań 2009.
- Herrlich J.C., *Die Balley Brandenburg des Johanniter-Ordens von ihrem Entstehen bis zur Gegenwart und in ihren jetzigen Einrichtungen*, Berlin 1904.
- Hope P., Kwestia sprowadzenia templariuszy do Polski. Rozwój uposażenia zakonu w Wielkopolsce, *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny* 1, 1993, s. 15–40.
- Inventar der Bau- und Kunst-Denkmäler in der Provinz Brandenburg, im Auftrage des Brandenburgischen Provinzial-Landtages*, bearbeitet von R. Bergau, Berlin 1885.
- Karp P., Joannici wobec zagrożenia Nowej Marchii wyprawami husyckimi w latach 1432–1434, *Studia Zachodnie* 14, 2012, s. 7–14.
- Kozłowska B., Posiadłości joannitów na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej (XII–XV w.), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecińskie Studia Historyczne* 8, 1994, s. 5–24.
- Linke H.W., Paschke H., *Das Sternberger Land im Wandel der Zeiten, Ostbrandenburger Heimatbuch I*, Iserlohn 1988.
- Nietzen P., *Die Johanniterordensballei Sonnenburg und Markgraf Johann von Brandenburg*, *Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark* 29–30, 1913, s. 1–316.
- Obernitz W., *Lagow. Ein Buch der Heimat. Festschrift zum 700-jährigen Bestehen und zur 200-Jahrfeier als Stadt am 10 Juli 1927*, Lagow 1927, za: M. Przybył, *Hus Lagow. Z dziejów komandorii joannitów w Łagowie*, [w:] A.M. Wyrwa, D. Sikorski (red.), *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, Poznań 2006, s. 403.
- Opgenoorth E., *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Würzburg 1963.
- Pflugk-Harttung J., *Die Anfänge des Johanner-Ordens in Deutschland besonders in der Mark Brandenburg und in Mecklenburg*, Berlin 1899.
- Przybył M., *O zamku joannitów w Łagowie*, Świebodzin 2001.
- Przybył M., *Początki Łagowa w świetle źródeł pisanych*, *Biblioteka Archeologiczna Środkowego Nadodrza*, z. 1: *Archeologia Środkowego Nadodrza w ostatniej dekadzie XX wieku. Z badań pogranicza polsko-niemieckiego w aspekcie badań archeologiczno-konserwatorskich*, Zielona Góra 2004, s. 75–84.
- Przybył M., *Hus Lagow. Z dziejów komandorii joannitów w Łagowie*, [w:] A.M. Wyrwa, D. Sikorski (red.), *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, Poznań 2006, s. 395–404.

- Radacki Z., Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego, Warszawa 1976.
- Rozenkranz E., Geneza miasta Lubusza, Przegląd Zachodni 9–12, 1953, s. 278–309.
- Rymar E., Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232–1540), Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny 9, 2002, s. 11–47.
- Rymar E., Zatarg joannitów z Chojną i rycerstwem Nowej Marchii, Mówią Wieki 2, 1981, s. 9–13.
- Schultze J., Die Mark Brandenburg, 4: Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden (1535–1648), Berlin 1989.
- Starnawska M., Mnisi — rycerze — szlachta. Templariusze i joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim, Kwartalnik Historyczny 99, 1, 1992, s. 3–31.
- Strzyżewski W., Liboriusz von Schlieben (ok. 1440–1471). Mistrz baliwatu brandenburskiego, [w:] K. Bartkiewicz (red.), Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII–XX w.), Zielona Góra 1998, s. 179–181.
- Szczegóła H., Koniec panowania piastowskiego nad środkową Odrą, Poznań 1968.
- Szczegóła H., Zabiegi o sukcesję głogowską w latach 1476–1479, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 56, 1977, s. 95–105.
- Wedekind E.L., Geschichte des Ritterlichen St. Johanniter-Ordens besonders dessen Heermeisterthums Sonnenburg oder der Ballei Brandenburg, Berlin 1853.
- Weiss A., Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu, Studia Kościelnohistoryczne 1, Lublin 1977.
- Winterfeld A., Geschichte des Ritterlichen Ordens St. Johannis vom Spital zu Jerusalem mit besonderer Berücksichtigung der Ballei Brandenburg oder Herrenmeisterthums Sonnenburg, Berlin 1859.
- Wohlbrück S.W., Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Nahmens, 3, Berlin 1832.